

ΠΛΑΤΑΝΟΣ ΕΥΣΚΙΟΦΥΛΛΟΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΗΝΑ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗ

* * *

PLATANOS EFSKIOFYLLOS

IN HONOUR TO PROFESSOR
MINAS AL. ALEXIADIS

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF HISTORY AND ETHNOLOGY
LABORATORY OF FOLKLORE AND SOCIAL ANTHROPOLOGY

3 – Studies in Folklore and Social Anthropology – 3

PLATANOS EFSKIOFYLLOS

**IN HONOUR OF PROFESSOR
MINAS AL. ALEXIADIS**

M. G. VARVOUNIS & M. G. SERGIS
(editors)

PUBLISHING HOUSE K. & M. ANT. STAMOULIS
THESSALONIKI

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
3 – Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 3

ΠΛΑΤΑΝΟΣ ΕΥΣΚΙΟΦΥΛΛΟΣ
ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΗΝΑ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ & Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ & Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ
(Επιμέλεια)
ΠΛΑΤΑΝΟΣ ΕΥΣΚΙΟΦΥΛΛΟΣ
Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
Π. Π. Γερμανού – Ιω. Μιχαήλ 2
546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Τηλ. 2310-264.748
2310-900.777
69.46.461.460
email: anstamoulis@hotmail.com
www.stamoulisant.gr

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2018

ISBN 978-618-5306-27-4

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής κατοχυρωμένα
για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, 2018.

All rights reserved

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΑΛΑΝΑΚΗ

Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΟΝΑΞΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται μια ανίχνευση, με την οπτική της Ψυχολογίας, των πολλών και ποικίλων όψεων της μοναξιάς, αυτού του ουσιώδους βιώματος της ανθρωπίνης ύπαρξης, στον ελληνικό πολιτισμό, με έμφαση στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία. Μετά τις εννοιολογικές αποσαφηνίσεις, παρουσιάζονται όψεις της επώδυνης και της ευεργετικής μοναξιάς, όπως αυτές εκδηλώνονταν στον ελληνικό λαϊκό βίο και διατυπώνονται σκέψεις σχετικά με τη σημασία της μοναξιάς για τη νεοελληνική αυτοσυνείδηση.

Η μοναξιά ως πολυπρόσωπο παράδοξο και η ελληνική γλώσσα

Στο πεδίο της Ψυχολογίας, ένας γενικά αποδεκτός και ενιαίος ορισμός για τη μοναξιά δεν υπάρχει. Από τις πρώτες απόπειρες ορισμού της έννοιας είναι αυτή του Αμερικανού ψυχιάτρου-ψυχαναλυτή Harry Stack Sullivan το 1953, στη θεωρία των διαπροσωπικών σχέσεων που διατύπωσε¹:

Μοναξιά είναι μια εξαιρετικά δυσάρεστη και κινητήρια εμπειρία, που συνδέεται με την ανεπαρκή εκπλήρωση της ανάγκης για ανθρώπινη οικειότητα, για διαπροσωπική οικειότητα.

Στον αντίποδα της ψυχανάλυσης, βρίσκεται ένας άλλος, πολύ συχνά αναφερόμενος ορισμός της μοναξιάς, που δόθηκε από τους Αμερικανούς ψυχολόγους Daniel Perlman και Anne Peplau στις αρχές της δεκαετίας του 1980²:

Η μοναξιά είναι η δυσάρεστη εμπειρία που προκύπτει όταν το δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων του ατόμου είναι ανεπαρκές κατά κάποιο σημαντικό τρό-

1. H. S. Sullivan, *The interpersonal theory of psychiatry*, New York 1953: Norton, σ. 290.

2. D. Perlman & L. A. Peplau, "Toward a social psychology of loneliness", στον τόμο S. Duck & R. Gilmour (επιμ.), *Personal relationships*. Vol. 3. *Personal relationships in disorder* (σσ. 31-56), London 1981: Academic, σ. 31 και L. A. Peplau & D. Perlman (επιμ.), *Loneliness. A sourcebook of current theory, research, and therapy*, New York 1982: Wiley, σ. 3.

πο, είτε ποσοτικά είτε ποιοτικά.

Είναι θεμελιώδης η ανάγκη του ανήκειν, με την έννοια του κινήτρου του ανθρώπου να διαμορφώνει και να διατηρεί σχέσεις με τους άλλους³. Όταν δεν ικανοποιούνται βασικές διαπροσωπικές και κοινωνικές ανάγκες, αλλά και όταν υπάρχουν πραγματικά ή αντιληπτά ελλείμματα στις σχέσεις, τότε ο άνθρωπος βιώνει κοινωνικό πόνο, που είναι το περιεχόμενο της μοναξιάς⁴.

Η μοναξιά με τη συνήθη της έννοια είναι η κατάσταση κατά την οποία ο άνθρωπος νιώθει μόνος του, ενώ δεν το επιθυμεί· αντίθετα, επιθυμεί την ανθρώπινη επαφή. Τέτοιου είδους επώδυνη μοναξιά νιώθει κάποιος ακόμη και όταν δεν είναι κυριολεκτικά μόνος. Η μοναξιά δεν είναι ταυτόσημη με τη μόνωση, δηλαδή την κατάσταση κατά την οποία ο άνθρωπος είναι μόνος του, χωρίς κάποιον άλλον κοντά του, και βιώνεται ακόμη και κατά την παρουσία σημαντικών ή όχι, γνωστών ή άγνωστων προσώπων. Ως εκ τούτου, μοναξιά μπορεί να νιώθει κάποιος ακόμη και όταν άλλοι είναι παρόντες ή μέσα στο πλήθος ή με την παρουσία ενός αγαπημένου προσώπου – και αυτή είναι πολύ επώδυνη μοναξιά. Ακόμη, ο άνθρωπος μπορεί να είναι μακριά από τα αγαπημένα του πρόσωπα, η αλληλεπίδραση μαζί τους να μην είναι συχνή, και όμως να μη νιώθει μοναξιά. Έχει τη βεβαιότητα ότι η σχέση του είναι μόνιμη, ισχυρή, με υψηλό βαθμό δέσμευσης και από τις δύο πλευρές⁵.

Από τη μόνωση είναι δυνατόν να προκύψει επώδυνη μοναξιά ή ευεργετική (δημιουργική, εποικοδομητική) μόνωση. Η τελευταία είναι μια κατάσταση εκούσιας (συνήθως) μοναξιάς, στην οποία λαμβάνει χώρα ανάπτυξη της προσωπικότητας και δημιουργική δραστηριότητα. Οι καλλιτέχνες, οι συγγραφείς, οι επιστήμονες περιγράφουν αυτού του είδους τη μοναξιά ως μια πολύ δημιουργική και παραγωγική κατάσταση. Η ευεργετική μόνωση μπορεί να βιώνεται από έναν άνθρωπο ακόμη και όταν δεν είναι κυριολεκτικά μόνος, αλλά νιώθει σα να είναι μόνος και δημιουργεί. Για παράδειγμα, μια βιβλιοθήκη μπορεί να είναι γεμάτη από φοιτητές όπου όμως ο καθένας διαβάζει μόνος του. Και βέβαια τα οφέλη της μόνωσης είναι δυνατόν να προκύψουν ακόμη και όταν αυτή δεν είναι εκούσια, αλλά επιβεβλημένη. Αυτό έχει συμβεί σε ανθρώπους που έζησαν ναυάγια, φυλακίσεις, εκτοπίσεις, εξορίες και άλλες ακραίες συνθήκες. Τέλος, η μοναχικότητα συνήθως ορίζεται ως η ηθελημένη μοναξιά, την οποία επιλέγει κανείς.

Αρχαίες είναι οι ρίζες των λέξεων «μοναξιά» και «ερημιά». Αναφέρουμε μερικά παραδείγματα⁶: μονάξ (το επίρρημα από όπου προέρχεται η λέξη μοναξιά), μονώ

3. R. F. Baumeister & M. R. Leary, "The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation", *Psychological Bulletin* 117 (1995), σσ. 497-529.

4. J. T. Cacioppo & W. Patrick, *Loneliness. Human nature and the need for social connection*, New York 2009: Norton, σσ. 3-19.

5. B. Laursen & W. M. Bukowski, "A developmental guide to the organization of close relationships", *International Journal of Behavioral Development* 21 (1997), σσ. 747-770.

6. H. G. Liddell, R. Scott & H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon* (With a Revised Supplement),

(κάνω κάποιον μόνο, απομονώνω, εγκαταλείπω), μονώτης, μονωτικός και μονώδης (μοναχικός), μονότης (ενότητα, μοναδικότητα), μονότροπος, μονοτροπία και μονοτροπέω (ζω μόνος), μονουχία (μοναχική ζωή), μονοβάμων (αυτός που περπατά μόνος), μονόζωος (αυτός που ζει μόνος, μοναχικός), μονοθρηνέω (θρηνώ στη μοναξιά), μονόκλαυτος θρήνος (θρήνος από ένα μόνο πρόσωπο), μονόκοιτος και μονοκοιτέω (κοιμάμαι μόνος), μονοίκτης και μόνικος (κατοικώ μόνος), μονολέων και μονόλυκος (μοναχικός λέων και λύκος), μονόφαντος (ορατός μόνος), μονόφρων (μόνος στη γνώμη). Αλλά και: έρημοβάτης (αυτός που ταξιδεύει στις ερήμους), έρημοβόας (μπούφος), έρημογάλος (αυτός που τερετίζει στην έρημο), έρημονόμος (αυτός που συχνάζει στην ερημιά), έρημόνομος (έρημος), έρημοπλάνος (αυτός που περιπλανιέται έρημος), έρημοποιός και έρημωτής (αυτός που ερημώνει), έρημοπολέω (ζω ως ερημίτης), έρημόπολις (ο στερημένος της πόλης, της πατρίδας του), έρημοσκόπος (αυτός που φυλάττει αμελώς), έρημοσύνη (ερημιά), έρημοφίλης (αυτός που αγαπά την ερημιά). Η έρημια προκύπτει ίσως από την ένωση του *άραιός* και του *ήρέμα*⁷, που, όπως ο Ίμερος και ο Ξρως, περιέχουν το μαγικό *ῥῶ*, αυτό που έλκει την ψυχή, κατά τον Πλάτωνα.

Η λέξη «μόνωση» απαντάται, ίσως για πρώτη φορά, στον Τίμαιο του Πλάτωνα⁸, όταν γίνεται λόγος για τη μοναδικότητα του κόσμου αυτού. Στον Αριστοτέλη συναντώνται οι φράσεις «βίος μονώτης»⁹ (μοναχικός βίος), «βίος μονωτικός»¹⁰ και «φωνή μονῶτις»¹¹. Επίσης, ο Επίκτητος ήταν από τους πρώτους που διέκριναν το «εἶμαι μόνος» από το «νιώθω μόνος». Ονόμαζε «έρημια» την επώδυνη μορφή της μοναξιάς και «ἔρημο» τον άνθρωπο που τη νιώθει. Την εξίσωνε με την κατάσταση κατά την οποία ο άνθρωπος είναι αβοήθητος. Αντίθετα, η κατάσταση «μόνος ὢν» έχει μεγάλα οφέλη για τον άνθρωπο. Ο Επίκτητος έγραφε¹²: «Έρημια ἐστὶ κατάστασηίς τις ἀβοηθήτου· οὐ γὰρ ὁ μόνος ὢν εὐθύς καὶ ἔρημος, ὥσπερ οὐδ' ὁ ἐν πολλοῖς ὢν οὐκ ἔρημος». Ο έρημος είναι «έστερημένος». Σε πολλά ελληνικά λεξικά, η μόνωση εμφανίζεται να έχει άλλες έννοιες και δεν αναφέρεται καθόλου η περίπτωση να σημαίνει και την κατάσταση κατά την οποία είναι κανείς μόνος. Ως συνθετικό απαντά στη λέξη «απομόνωση», που σημαίνει την κατάσταση κατά την οποία κάποιος ή κάτι αποκόπτεται από ένα σύνολο και βρίσκεται χωριστά.

Σύμφωνα με το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας μελέτης, η μοναξιά είναι ουσιώδης κατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης, πηγάζει από την οδυνηρή επίγνωση ενός ελλείμματος στη διυποκειμενικότητα (δηλαδή, την έμφυτη τάση μας να μοιραζόμαστε

Oxford 1996: Clarendon Press.

7. Πιθανολογείται ότι αυτή είναι η ετυμολογία της λέξης έρημια, αν δεν είναι πρωτογενής λέξη. Βλ. Ι. Δ. Σταματάκος, *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1999: Βιβλιοπρομηθευτική.

8. Πλάτων, *Τίμαιος*, 31b.

9. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Α', 5.

10. Αριστοτέλης, *Φυσικά*, 1, 549.

11. Αριστοτέλης, *Περί ζώων ιστορία*, Ι, κζ', 13.

12. Επίκτητος, *Διατριβαί*, Γ', 13, 1.

τις εμπειρίες μας με έναν άλλον), από την αποτυχία ή τη δυσκολία του μοιράσματος. Αλλά το ίδιο ουσιώδης είναι και η ύπαρξη του άλλου εντός μας και δίπλα μας, από τη γέννηση (πιθανόν και από την ενδομήτρια ζωή). Μπορούμε να είμαστε μόνοι, αν έχουμε υπάρξει μαζί με τον άλλο. Μπορούμε να είμαστε μαζί με τον άλλο, αν έχουμε υπάρξει μόνοι¹³. Ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από έμφυτη διαλογικότητα¹⁴, μια εγγενή συντροφική οπτική, η οποία ερμηνεύει τόσο την οδύνη της μοναξιάς, δηλαδή την ανάγκη για έναν πραγματικό άλλο, όσο και την απόλαυση της μόνωσης, αφού πάντα είμαστε μαζί με έναν δυνητικό άλλο.

Μοναξιά και ελληνική κοινωνία

Παραδοσιακά, η ελληνική κοινωνία – κάποτε οι ελληνικές κοινότητες¹⁵ – θεωρούνταν ότι κλίνει περισσότερο προς τον αλλοκεντρισμό παρά τον ιδιοκεντρισμό¹⁶, προς τη συλλογικότητα παρά προς τον ατομικισμό¹⁷. Η έμφαση, δηλαδή, ήταν στην αλληλεξάρτηση, τη ρύθμιση της συμπεριφοράς από την ομάδα, την υποταγή των ατομικών στόχων στους στόχους της ομάδας, την αρμονία της ομάδας, τον έλεγχο της ντροπής, την αίσθηση της κοινής μοίρας με την ομάδα και την αντίληψη της ομάδας ως προέκτασης του εαυτού¹⁸. Το φιλότιμο (κυριολεκτικά: «η αγάπη για την τιμή») είναι μια κατ'

13. Ε. Γαλανάκη, *Μοναξιά. Το παράδοξο της ανθρωπίνης φύσης* (Πρόλογος: Γ. Κουγιουμουτζάκης), Αθήνα 2015: Gutenberg, 243-300 και Ε. Galanaki, "The origins of solitude: Psychoanalytic perspectives", στον τόμο R. J. Coplan & J. Bowker (επιμ.), *The handbook of solitude. Psychological perspectives on social isolation, social withdrawal, and being alone*, Malden, MA 2013: Wiley-Blackwell, σσ. 71-89.

14. M. Buber, *Between man and man*, London 1964: Collins – Fontana Library. (Original work published 1947), σσ. 37-52 και σσ. 240-247 και S. Bråten, *The intersubjective mirror in infant learning and evolution of speech*, Amsterdam/Philadelphia 2009: John Benjamins Publishing, σσ. 3-27.

15. Στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία της Τουρκοκρατίας, στο κοινοτικό σύστημα αυτοδιοίκησης, το βασικό κύτταρο ήταν η οικογένεια (μικρή ή μεγάλη) και η εμβέλεια των κοινωνικών στρωμάτων δεν ξεπερνούσε τα στενά όρια του χωριού ή της πόλης. Έτσι, οι ομαδικές εκδηλώσεις χαράς ή λύπης (π.χ., πανηγύρια) είχαν πράγματι συλλογικό χαρακτήρα, χωρίς να γίνονται εμφανείς και να ενισχύονται οι διαφοροποιήσεις και οι ιεραρχήσεις μεταξύ των στρωμάτων. Στις περιοχές όμως όπου επικρατούσε ο θεσμός του τσιφλικιού, υπήρχε έντονη διαφοροποίηση ανάμεσα στα κατώτερα στρώματα, που αγωνίζονταν για την επιβίωση και είχαν τη δική τους συλλογική ζωή, και στα ηγετικά στρώματα της κοινότητας, που είχαν την οικονομική και πολιτική ισχύ και, άρα, την εξουσία. Βλ. σχετικά Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982: Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη.

16. H. C. Triandis & V. A. Vassiliou, "A comparative analysis of subjective culture", στον τόμο H. C. Triandis, V. A. Vassiliou, G. Vassiliou, Y. Tanaka & A. V. Shanmugam (επιμ.), *The analysis of subjective culture*, New York 1972: Wiley, σσ. 299-338.

17. G. Hofstede, *Culture's consequences. International differences in work-related values*, Beverly Hills, CA 1980: Sage, σσ. 13-38.

18. H. C. Triandis, *Individualism and collectivism*, Boulder, CO 1995: Westview Press και Triandis & Vassiliou, "A comparative analysis...", ό.π., σσ. 299-338.

εξοχήν ελληνική αρετή. Είναι η ορθή συμπεριφορά σύμφωνα με τις προσδοκίες της εσω-ομάδας και αντιπροσωπεύει τη δράση σύμφωνα με το καθήκον, τον σεβασμό και, τελικά, την αγάπη¹⁹.

Οι οικογενειακοί δεσμοί, η αλληλεξάρτηση και η εγγύτητα μεταξύ των μελών της οικογένειας ήταν, παραδοσιακά, ισχυροί στην ελληνική κουλτούρα. Στενοί ήταν και οι δεσμοί με την εκτεταμένη οικογένεια, με τους συγγενείς. Τα μέλη της εσω-ομάδας έδειχναν έγνοια το ένα για το άλλο και μπορούσαν να φτάσουν μέχρι την αυτοθυσία. Παράλληλα, απολάμβαναν τα οφέλη του ανήκειν στην ομάδα αυτή: τη συνεργασία, την προστασία και τη βοήθεια. Αντίθετα, οι σχέσεις με την εξω-ομάδα ήταν ανταγωνιστικές, καθώς υπήρχε μεγάλη δυσπιστία για τις προθέσεις της²⁰. Αυτός ο ελληνικός τρόπος του σχετίζεσθαι έχει πολλές διαφορές από τον δυτικό τρόπο. Για παράδειγμα, στις δυτικές κοινωνίες (και όχι μόνο) ο νέος άνθρωπος, για να σηματοδοτήσει την ενηλικίωσή του, έπρεπε να απομακρυνθεί γεωγραφικά από την οικογένειά του, πιθανώς να περιπλανηθεί και να πειραματιστεί και, τελικά, να αποδείξει ότι μπορεί να ζήσει αυτόνομα (είτε επέστρεφε μετά στην οικογένεια είτε όχι). Αυτό παραδοσιακά δεν ίσχυε στην ελληνική κοινωνία, στην οποία οι δεσμοί με την εκτεταμένη οικογένεια και με το κλειστό γεωγραφικό πλαίσιο έπρεπε να παραμείνουν άρρηκτοι διά βίου.

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι ατομικιστικές αξίες έχουν εισέλθει στην ελληνική κοινωνία και συνυπάρχουν με τις συλλογικές αξίες²¹. Σχετικά πρόσφατες έρευνες της Κοινωνικής Ψυχολογίας²² έδειξαν ένα περίεργο φαινόμενο: από τη μια πλευρά, παρατηρείται μεγάλος αριθμός πυρηνικών οικογενειών (γονείς και παιδιά σε ένα αυτόνομο σπιτικό) και, από την άλλη πλευρά, διατηρείται έντονα η εγγύτητα και η αλληλεπίδραση μεταξύ των οικογενειών. Αυτό συμβαίνει γιατί, στην ελληνική κοινωνία, η παραδοσιακή αγροτική εκτεταμένη οικογένεια μετασχηματίστηκε όχι σε απομονωμένες πυρηνικές οικογένειες, αλλά σε μια εκτεταμένη αστική οικογένεια, που διατηρεί τις επαφές με το δίκτυο των συγγενών (π.χ. διαμένουν στην ίδια γειτονιά, στην ίδια πολυκατοικία)²³. Αυτή η οικογένεια φαινόταν, μέχρι σχετικά πρόσφατα, να διατηρεί τις παραδοσιακές αξίες, όπως είναι οι στενές σχέσεις με τους συγγενείς, ο σεβασμός των παιδιών

19. G. Vassiliou & V. Vassiliou, "Social values as a psychodynamic variable: Preliminary explorations of the semantics of *philotimo*", *Acta Neurologica et Psychiatrica Hellenika* 5 (1966), σσ. 121-135 και V. Vassiliou & G. Vassiliou, "The implicative meaning of the Greek concept of *philotimo*", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 4 (1973), σσ. 326-341.

20. J. Georgas, "Changing family values in Greece: From collectivist to individualist", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 20 (1989), σσ. 80-91.

21. J. Georgas, "Changing family values in Greece...", ό.π., σσ. 80-91.

22. Για παράδειγμα, J. Georgas, T. Bafiti, L. Papademou & K. Mylonas, "Families in Greece", στον τόμο J. L. Roopnarine & U. P. Gielen (επιμ.), *Families in global perspective*, Boston, MA 2004: Allyn & Bacon, σσ. 207-224.

23. J. Georgas, "Families and family change", στον τόμο J. Georgas, J. W. Berry, F. J. R. van de Vijver, C. Kagitsibasi & Y. H. Poortinga (επιμ.), *Families across cultures. A 30-nation study*, New York 2006: Cambridge University Press, σσ. 3-50.

προς τους παππούδες και τις γιαγιάδες και οι υποχρεώσεις προς τους γονείς²⁴.

Επομένως, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η έμφαση στο συλλογικό προστά-
τευε τον Έλληνα, αλλά και γενικότερα τον άνθρωπο των παραδοσιακών (αγροτικών)
κοινοτήτων, από τη μοναξιά (δεν υπάρχει συστηματική διαπολιτισμική έρευνα πάνω
στο θέμα αυτό, άρα μόνον υποθέσεις διατυπώνονται). Από τις λιγοστές προσπάθειες
να συσχετιστεί η μοναξιά με την κουλτούρα, είναι η έρευνα στην οποία βρέθηκε ότι οι
Αμερικανοί πολίτες με υψηλό ιδιοκεντρισμό βίωναν περισσότερη μοναξιά, αποξένω-
ση και ανομία από τους Αμερικανούς πολίτες με υψηλό αλλοκεντρισμό. Οι τελευταίοι
είχαν περισσότερη και καλύτερης ποιότητας κοινωνική υποστήριξη²⁵. Άνθρωποι που
προέρχονται από κοινωνίες με συλλογικό πνεύμα, όταν βρεθούν σε περισσότερο ατο-
μικιστικά πολιτισμικά πλαίσια, νιώθουν περισσότερη μοναξιά από τους υπόλοιπους,
όπως αυτό έχει διαπιστωθεί σε Κινέζους και γενικά Ασιάτες φοιτητές στις Η.Π.Α.²⁶
Φαίνεται όμως ότι αυτό που διαφοροποιούν οι αξίες της κοινωνικής ομάδας δεν είναι
το ποσό της μοναξιάς, αλλά το πόσο καθοριστική είναι η μοναξιά για την ικανοποίηση
του ανθρώπου από τη ζωή – και πιο καθοριστική φαίνεται να είναι στις κοινωνίες με
συλλογικό πνεύμα²⁷.

Η οδύνη της μοναξιάς στον ελληνικό λαϊκό βίο

Είναι φανερό ότι η Ψυχολογία δεν έχει αποσαφηνίσει την πολύπλοκη σχέση κουλ-
τούρας - μοναξιάς. Μελετώντας όμως τον ελληνικό λαϊκό βίο, διαπιστώνουμε ότι η
μοναξιά κατέχει περίοπτη θέση. Η επώδυνη μορφή της συνδέεται κυρίως με τον απο-
χωρισμό και το πένθος, στις διάφορες μορφές τους, που είναι²⁸: ο χωρισμός και η προ-
δοσία, ο θάνατος (αγαπημένου/αγαπημένης, συζύγου, παιδιού, αδελφού/αδελφής,
συμπολεμιστή) και το μοιρολόι, η ατεκνία, η μετανάστευση, ο μισεμός και η ξενιτιά (τα
«έρημα τα ξένα»), η προσφυγιά και η σκλαβιά, η νοσταλγία, η αναχώρηση του παιδιού
– ιδίως της κόρης – από το σπίτι εξαιτίας του γάμου, η αναχώρηση του αγαπημένου
προσώπου για τον πόλεμο ή άλλη περιπέτεια, η αποξένωση από τους συντρόφους, τη
φύση και το θείο, ο βέβαιος θάνατος σε κατά μόνας ενέδρα, η χαμένη ψυχή που περι-
πλανάται και αναζητά τη γαλήνη, η λησμονιά των ζωντανών για τους νεκρούς και των

24. J. Georgas, "Changing family values in Greece...", ό.π., σσ. 80-81.

25. H. C. Triandis, K. Leung, M. J. Villareal & F. L. Clack, "Allocentric versus idiocentric tendencies: Convergent and discriminant validation", *Journal of Research on Personality* 19 (1985), σσ. 395-415.

26. C. A. Anderson, "Attributional style, depression, and loneliness: A cross-cultural comparison of American and Chinese students", *Personality and Social Psychology Bulletin* 25 (1999), σσ. 482-499 και R. Goodwin, O. Cook & Y. Yung, "Loneliness and life satisfaction among three cultural groups", *Personal Relationships* 8 (2001), σσ. 225-230.

27. R. Goodwin, O. Cook & Y. Yung, "Loneliness and life satisfaction...", ό.π., σσ. 225-230.

28. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*, Αθήνα 2004: Οδυσσεάς και Μ. Αλ. Αλεξιάδης, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία. Συναγωγή μελετών*, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 2008: Καρδαμίτσα.

νεκρών για τους ζωντανούς, ο αφορισμός από την Εκκλησία και ο εξοστρακισμός, ο «αγριάνθρωπος» και ο «καταραμένος» που ζουν στο περιθώριο, η απώλεια της οικίας, η γεωγραφική απομόνωση. Αυτές είναι μερικές από τις πιο συνήθεις όψεις του ελληνικού λαϊκού βίου που σχετίζονται με τη μοναξιά. Υποθέτουμε ότι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία η μοναξιά είναι κυρίως η αίσθηση του ανθρώπου πως είναι ξένος, πως δεν ανήκει στην εσω-ομάδα, στον «κύκλο των δικών»²⁹. Ο κύκλος αυτός είναι εκτεταμένος, καθώς περιλαμβάνει, εκτός από τα στενά συγγενικά πρόσωπα, την ευρύτερη οικογένεια, τους φίλους της οικογένειας, το χωριό, τη γειτονιά. Γι' αυτό, ήταν συχνό το φαινόμενο να προσφωνεί κάποιος εξάδελφο, συμπέθερο ή κουμπάρο έναν άγνωστο, καταχρηστικά³⁰.

Παραθέτουμε μερικούς τρόπους αντιμετώπισης ή περιορισμού της μοναξιάς μέσα στις κοινότητες³¹: το θρησκευτικό συναίσθημα, η πίστη στην Άλλη Ζωή ως συνέχιση της εδώ ζωής, η ζωή εντός της Εκκλησίας και οι λατρευτικές εκδηλώσεις (πού αλλού, άραγε, υπάρχει η θαυμασία λέξη «συλλειτουργο»), η ένωση με τη φύση, οι σταυραδερφοί, η καλλιέργεια της γης, οι ομαδικές εκδηλώσεις και γιορτές με τα δημοτικά τραγούδια και τους κυκλικούς χορούς, η αφήγηση και το παραμύθι που λάμβαναν χώρα στις συναθροίσεις³², ο θάνατος ανάμεσα στους συγγενείς και τους φίλους στην οικία, οι δεσμοί με τα ζώα, ο ανθρωπομορφισμός, διάφορες τελετουργίες με μαγικό χαρακτήρα, η λαϊκή τέχνη, οι συντεχνίες και οι συνεταιρισμοί, οικιστικές λύσεις που προωθούν τη γειτνίαση και την επικοινωνία και άλλα.

Κύριο στοιχείο του λαϊκού βίου η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία εξέφρασε ποιήσεις όψεις της ανθρωπίνης και της θεϊκής μοναξιάς, που άγγιξαν τον απλό άνθρωπο τόσο, ώστε ακόμη και ο καθημερινός λόγος του διανθίστηκε από σχετικές εμβληματικές φράσεις της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Εκκινώντας από τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου, η μοναξιά είναι το πρώτο πράγμα που ο Θεός ονόμασε όχι καλό³³, όπως παρατήρησε και ο ποιητής John Milton³⁴:

Καὶ εἶπε Κύριος ὁ Θεός· οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον· ποιήσωμεν αὐτῷ βοηθὸν κατ' αὐτόν.

Στους *Ψαλμούς* της Παλαιάς Διαθήκης ηχεί διαρκώς η φωνή ενός και μόνον αν-

29. H. C. Triandis & V. A. Vassiliou, "A comparative analysis...", ό.π., σσ. 299-338.

30. Δ. Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1977: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 186.

31. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία...*, ό.π. και Μ. Α. Αλεξιάδης, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία...*, ό.π.

32. Μ. Α. Αλεξιάδης, «Η εθνογραφική προσέγγιση του παραμυθιού», στον τόμο Ε. Γ. Αυδίκος & Μ. Γ. Μερακλής (επιμ.), *Από το παραμύθι στα κόμικς. Παράδοση και νεοτερικότητα*, Αθήνα 1996: Οδυσσέας, σσ. 1-15.

33. *Γένεση*, Β', 18.

34. John Milton, *Tetrachordon* (1645).

θρώπου. Ολομόναχος στον κόσμο, στο χείλος του αφανισμού, απλώνει τα χέρια του και καλεί, κάποιες φορές με απελπισία, τον Θεό να φανερωθεί, να μην αποστρέψει το πρόσωπό του από αυτόν, να μην τον εγκαταλείψει. Τον εκλιπαρεί να κλίνει το ους και να εισακούσει τη φωνή της δεήσεώς του, να γίνει καταφυγή, στερέωμα, αντιλήπτωρ και αντιστήριγμά του³⁵:

Έως πότε, Κύριε, ἐπιλήση μου εἰς τέλος; ἕως πότε ἀποστρέψεις τὸ πρόσωπόν σου ἀπ' ἐμοῦ;

(...) ὅτι ὁ πατήρ μου καὶ ἡ μήτηρ μου ἐγκατέλιπόν με, ὁ δὲ Κύριος προσελάβετό με.

Σε αυτές τις εκφράσεις αποτυπώνονται τα αρχαϊκά άγχη των ανθρώπων που έζησαν σε ταραγμένες εποχές. Τότε που, για διάφορους λόγους, η ανθρώπινη ευτυχία ταυτίστηκε με το να είσαι ο εκλεκτός λαός του Θεού, αυτός που θα υποδεχόταν τον πολυπόθητο Μεσσία, όπως και με το να νιώθεις ότι είσαι αποδεκτός και ότι ανήκεις στον εκλεκτό αυτό λαό. Ενώ, λοιπόν, η μοναξιά φαινόταν ως μια τρομακτική συμφορά, ο Θεός κάνει την εμφάνισή του σε επιλεγμένους ανθρώπους, όπως ο Μωυσής, όταν αυτοί είναι τελείως μόνοι. Έτσι, η μοναξιά γίνεται η οδός μέσα από την οποία ο άνθρωπος προσεγγίζει περισσότερο τον Θεό.

Σε συνεχή διάλογο με το θείο στοιχείο, ο προφήτης έκανε ένα κήρυγμα ερημικό, αλλά ταυτόχρονα και με αποδέκτες, στους οποίους απευθυνόταν με οδηγία ξεκάθαρη³⁶:

Φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ· ἐτοιμάσατε τὴν ὁδὸν Κυρίου. Εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους τοῦ Θεοῦ ἡμῶν.

Ο Ιησούς, ένα πρόσωπο που δεν είναι εκ του κόσμου τούτου, ξεκινά τη δράση του με την απόσυρση στην έρημο μετά τη βάπτισή του από τον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Η ζωή στην έρημο είναι οδυνηρή. Εκεί αναμετρίεται με τον πειρασμό. Όλα τα υπόλοιπα χρόνια, μέχρι τη σταύρωσή του, θα εναλλάσσει την απόσυρση με την επαφή με τον όχλο, πάνω σε ένα όρος ή πλάι στη θάλασσα. Επαινεί τη συμπεριφορά της Μαρίας και, με τη φράση «Μάρθα Μάρθα, μεριμνᾷς καὶ τυρβάζῃ περὶ πολλὰ· ἐνὸς δέ ἐστι χρεία»³⁷, αποδοκιμάζει τη Μάρθα, θέτοντας τα θεμέλια ενός ιδανικού της χριστιανικής θρησκείας που λέγεται στοχασμός³⁸. Αυτός που πορεύτηκε μαζί με δώδεκα πιστούς, διαλεχτούς μαθητές, αγαπήθηκε από πλήθη ανθρώπων και έδωσε αξία σε ανθρώπους

35. Ψαλμός ιβ' (ιγ') 2 και Ψαλμός κστ' (κζ') 10.

36. *Ἠσαΐας*, 40, 3. Τη φράση αυτή από τον προφήτη Ησαΐα συναντούμε ως περιγραφή του Ιωάννου του Προδρόμου στα Ευαγγέλια (π.χ., *Κατὰ Μάρκον*, 1, 3).

37. *Κατὰ Λουκᾶν*, 10, 41-42.

38. J. D. Barbour, "A view from religious studies: Solitude and spirituality", στον τόμο R. J. Coplan & J. Bowker (επιμ.), *The handbook of solitude. Psychological perspectives on social isolation, social withdrawal, and being alone*, Malden, MA 2013: Wiley-Blackwell, σσ. 557-571.

κοινωνικά στιγματισμένους και περιθωριοποιημένους, αυτός που ανέδειξε τη συντροφιά των νηπίων και των παιδιών, μας πρόσφερε τις πιο συνταρακτικές περιγραφές της ανθρώπινης μοναξιάς: «ὁ δὲ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἔχει ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνει». Είναι αυτός που επείνασε, εδίψασε, ήταν ξένος, γυμνός, ασθενής, στη φυλακή – και ο άνθρωπος τον φρόντισε. Στο όρος της Γεσθημανή, η περίλυπη έως θανάτου ψυχή του δεν βρήκε παρηγοριά την πιο κρίσιμη στιγμή. Δεν εισακούστηκε η παράκλησή του προς τους μαθητές του: «μείνατε ὧδε καὶ γρηγορεῖτε μετ’ ἐμοῦ». Προδόθηκε, χλευάστηκε, μαρτύρησε. Και η κραυγή «Θεέ μου, Θεέ μου ἵνατί με ἐγκατέλιπες;» είναι η πρωτοτυπική κραυγή του ανθρώπου που συνειδητοποιεί την υπαρξιακή μοναξιά του.

Ισχυρή ήταν η πίστη στο πρόσωπο της Παναγίας, της Μάνας. Κόσμος πολὺς προσέτρεχε και προστρέχει ακόμη στην Παναγία, πιστεύοντας ότι εκείνη «λιμένα τῶν ψυχῶν ἐτοιμάζει», ότι είναι «σκέπη τοῦ κόσμου, πλατυτέρα νεφέλης», «ἐλπίς ἀγαθῶν αἰώνων»³⁹, «ἐλέους πηγὴ, τοῦ κόσμου καταφύγιον», «ἀπὸ πάσης ἀνάγκης καὶ θλίψεως». Μόνος, μπροστά στους κινδύνους, ο πιστός την παρακαλᾷ λέγοντας «ἴασαι τῆς ψυχῆς μου τὸ ἄλγος», ή, ὅπως συνοψίζεται στο τροπάριο για εκείνη⁴⁰:

Ἐν ταῖς ζάλαις ἐφεῦρον σε λιμένα,
ἐν ταῖς λύπαις χαρὰν καὶ εὐφροσύνην,
καὶ ἐν ταῖς νόσοις ταχινὴν βοήθειαν,
καὶ ἐν τοῖς κινδύνοις, ρύστιν καὶ προστάτιν,
ἐν τοῖς πειρατηρίοις.

Ο γάμος των παιδιών, η ξενιτιά και ο θάνατος των αγαπημένων προσώπων προκαλούσαν την κρίση στην οικογένεια, βλάπτοντας τη συνοχή της, μερικές φορές με βίαιο τρόπο⁴¹. Αυτό αποδόθηκε στα δημοτικά τραγούδια, με αποκορύφωμα το ἀκόλουθο κρητικό ριζίτικο τραγούδι που εκφράζει και τα τρία αίτια⁴²:

Μάνα, κι αν έρθου φίλοι μας, κι αν έρθου οι γ' εδικοί μας
μη ντωνε πες κι απέθανα και πικραθώ ντο θέλει·
πες ντωνε πως παντρεύγομαι πολλά μακριά στα ξένα,
και κάνω ξένους εδικούς.

Ξενιτεμένοι, εξόριστοι, πολιτικοί κρατούμενοι, πρόσφυγες, μετανάστες, μέτοικοι, άστεγοι⁴³, ὅλοι αυτοί οι «λύκοι της στέπας» δοκιμάζουν το βίαιο ξερίζωμα από τις εστί-

39. Οι φράσεις αυτές προέρχονται από το ποιητικό αριστούργημα της Ορθοδοξίας *Χαιρετισμοί εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον*.

40. *Μέγας Παρακλητικός Κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον*, ωδή η'.

41. G. Saunier (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Της ξενιτιάς*, Αθήνα 1990: Ερμής, σ. 7.

42. Μ. Γ. Μερακλής, *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα 1989: Χ. Μπούρας, σ. 227.

43. Στο πλαίσιο μιας εθνογραφικής έρευνας σε αστέγους των Η.Π.Α., υποστηρίχτηκε ότι ὅσο περισσότερο κάποιος ζουν στους δρόμους ανάμεσα σε ὅλον τον κόσμο, τόσο λιγότερο ζουν ως κοινωνικά ὄντα. Βλ. R. R. Desjarlais, *Shelter blues. Self and sanity among the homeless*, Philadelphia 1997:

ες τους και τον εξαναγκασμό σε ζωντανό χωρισμό και στέρξη που οι ίδιοι δεν επέλεξαν. Οι Έλληνες γνωρίζουμε πολύ καλά τι σημαίνουν τα «έρημα τα ξένα»⁴⁴:

Την ξενιτειά, την αρφανιά, την πίκρα, την αγάπη,
τα τέσσερα τα ζύγιασαν, βαρύτερά είν' τα ξένα.

Είναι άλλο πράγμα η εξωτερική ξενία, η οδύσσεια περιπέτεια με την αίσια κατάληξή της, και άλλο πράγμα η εσωτερική ξενία, η οιδιπόδεια εξορία με τη φρικιαστική παραμόρφωση⁴⁵. Για αυτή την τελευταία παραπονείται εκείνος που νιώθει ξένος παντού, που δεν ανήκει πουθενά, ή αυτός που βιώνει νοσηρή νοσταλγία στον ίδιο του τον τόπο – μεγάλο κακό στην παραδοσιακή κοινωνία με τους ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς και σύνηθες ανάμεσα στους παλινοστούντες⁴⁶:

Ξένος επά ξένος εκεί κι' όπου κι' αν πάω ξένος
κι' αν πάω και στο σπίτι μου κι' εκεία λογούμαι ξένος.
Φίλοι μου εχθροί γινήκανε και οι εδικοί μου ξένοι,
τ' αδέρφια και τ' ανήψια μου φονιάδες του κορμιού μου.

Στη φράση «αλησμονώ και χαίρουμαι, θυμιούμαι και λυπιούμαι»⁴⁷, συμπυκνώνεται η παράδοση γοητεία που ασκεί στον άνθρωπο το κάλεσμα της ξενιτειάς. Πολλές φορές η μαγεία, η πλάνη και η απάτη επιστρατεύονται ως εξηγήσεις για τη μακρά παραμονή του ξενιτεμένου μακριά από τους δικούς του. Η απουσία, ο ζωντανός ο χωρισμός, δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο επεξεργασίας μέσω του πένθους, όπως ο θάνατος⁴⁸:

Παρηγοριά 'χει ο θάνατος και λησμοσύν' ο Χάρος,
ο ζωντανός ο χωρισμός παρηγοριά δεν έχει.

Οι γυναίκες των ξενιτεμένων συνήθως υποφέρουν, με «κλειδωμένη καρδιά», χωρίς παιδί στα χέρια⁴⁹:

Πάω και κατακλίνομαι στην έρημή μου κλίνη,
στην έρημη, στη σκοτεινή, στην τρισερημιασμένη,
σαν μαραμένο λούλουδο που χάσει τη θωριά του
και φύουσι τα κάλλη του και φυ' η μυρωδιά του.

University of Pennsylvania Press.

44. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1925: Βιβλιοπωλείον της Εστίας - Ι. Δ. Κολλάρος, σ. 199.

45. Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Δύο παράξενοι ξένοι: Οδυσσεύς - Οιδίπους», στο βιβλίο του Έπος και δράμα. Από το χθες στο αύριο, Αθήνα 2014: Άγρα, σσ. 147-160.

46. Ριζίτικο τραγούδι της Κρήτης.

47. G. Saunier (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι...*, ό.π., σ. 33.

48. Σ. Κυριακίδης, *Το δημοτικό τραγούδι: Συναγωγή μελετών*, Αθήνα 1978: Ερμής, σ. 93.

49. G. Saunier (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι...*, ό.π., σ. 102.

Για να αναζητήσουν παρηγοριά στα άψυχα αντικείμενα⁵⁰:

... κι εγώ κοιμώμαι μοναχή στο στρώμα στο κρεβάτι
έχω τη ρόκα μ' συντροφιά, τ' αδράχτι μου κουβέντα.

Ο ύπνος, δίδυμος αδελφός του θανάτου, είναι ο καθημερινός αναγκαίος αποχωρισμός μάνας-παιδιού και πυροδοτεί τα άγχη της μάνας. Εκείνη συνεχίζει να διαλέγεται με το βρέφος μες από το νανούρισμα και να ξορκίζει κάθε κακό: «Ο Ύπνος το παρακινεί/ και πέφτει και κοιμάται/ και λησμονεί τη μάνα του/ και πλια δεν τη θυμάται». Το ακόλουθο νανούρισμα από την Κρήτη αποτυπώνει την ανησυχία της μητέρας όχι μόνο για την υγεία και επιβίωση του παιδιού της, αλλά και για τη φυσική απουσία του⁵¹:

Πάρε-το, Ύπνε, το μικρό
μα να το φέρεις πάλι,
γιατί θα ν' έρθει η μάνα του
και θα ρωτά: Πού πάει;
«Πάει στ' αθάνατο νερό
να πιει, να μη 'ποθάνει».

Σε πολλά νανουρίσματα, η μητέρα εκφράζει ανάμεικτες επιθυμίες: εύχεται το παιδί της να σεργιανίσει μακριά από εκείνην, στη χώρα των ονείρων, σε χώρες φανταστικές και πραγματικές, ενώ την ίδια στιγμή παρακαλεί να σταθούν πλάι του θεοί και άγιοι και να της το φέρουν πίσω.

Ο έρωτας είναι η ένωση και η σύνδεση στο απόγειό της, ώστε να θεωρείται ότι γιατρεύει τη μοναξιά στις ευτυχείς στιγμές του και η άρνηση από τον αγαπημένο άλλο να είναι αβάσταχτη⁵²:

Φεγγάρι μου, χρυσό, λαμπρό, που πας να βασιλέψεις,
χαιρέτα μου τον αγαπώ, τον κλέφτη της αγάπης.
Αυτός μ' εφίλειε κι έλεγε, ποτέ δεν σ' απαρνιούμαι
και τώρα μ' απαρνήθηκε, σαν καλαμιά στον κάμπο,
σαν εκκλησιά αλειτούργητη, σαν χώρα κουρσεμένη.

Η είσοδος σε μια ανθρώπινη σχέση, σε μια δέσμευση, σημαίνει και έναν μικρό θάνατο. Αρκετά γαμήλια τραγούδια της ελληνικής παράδοσης είναι και θρηνητικά: η μητέρα ή και η κόρη κυριολεκτικά μοιρολογούν τον χωρισμό τους, κλαίνε τραγουδιστά⁵³:

50. G. Saunier (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι...*, ό.π., σ. 95.

51. Α. Ι. Κριάρης, *Το παιδί στη δημοτική ποίηση της Κρήτης*, Ανάτυπο από το περιοδικό *Κρητική Εστία* (1977), σ. 24.

52. C. Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τόμος Α'* (επιμ. Αλέξης Πολίτης), Ηράκλειο 1999: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 272.

53. Μ. Γ. Μερακλής, *Λαογραφικά ζητήματα...*, ό.π., σσ. 214-229.

Άσπρη κατάσπρη βαμπακιά, οπού είχα σ' την αυλή μου,
 τη σκάλιζα, την πότιζα, κ' είχα χαρά μεγάλη.
 Μα 'ρθε ξένος κι' απόξενος, ήρθε και μου την πήρε.
 Αχάριανε το σπίτι μου, ανόστισε η αυλή μου,
 ανόστισε η δική μου αυλή, κ' εφούμισε του ξένου⁵⁴.

Σε όλα τα είδη του δημοτικού τραγουδιού και στις παραλογές είναι πανταχού παρών ο διάλογος. Διαλέγεται η μάνα με το παιδί, τα ανδρόγυνα, οι γέροι με τους νέους, οι κάθε λογής σύντροφοι μεταξύ τους, οι ζωντανοί με τους νεκρούς, ο Χάροντας με τους ζωντανούς, ο νέος με το άλογο ή με το σπαθί του, η νέα με το μαντιλάκι της. Τα πουλιά, τα χελιδόνια, τα δέντρα, οι πλάτανοι, τα βουνά, ο ήλιος, ο άνεμος, η θάλασσα, πόλεις ολόκληρες έχουν ανθρώπινη φωνή. Ο αετός μιλά με τον ήλιο, τα ζώα, τα λουλούδια μεταξύ τους, μέχρι και το συκώτι του σφαγμένου από τη μάνα παιδιού έχει ανθρώπινη λαλιά. Λίγο πριν στοιχειώσει το γεφύρι της Άρτας και βυθιστεί στον αιώνιο εγκλεισμό – που αυτός ήταν ο προορισμός της –, η γυναίκα του πρωτομάστορα αποκρίνεται στο αίτημα των ζωντανών και γλυκαίνει την κατάρα της. Μέσα σε ένα δημοτικό τραγούδι, σε μία αφήγηση, ο ένας διάλογος ακολουθεί τον άλλον, ως φυσική συνέχεια. Το κατοπτρικό⁵⁵, το συμμετρικό και το αντικριστό, ενδείξεις πιθανώς και αυτές της εξαρχής δυαδικής, διαλογικής φύσης του ανθρώπινου νου, έχουν ξεχωριστή θέση στη λαϊκή τέχνη, κυρίως στα πολλά λαϊκά κεντήματα, όπου συνήθως άνθρωποι, ζώα και άψυχα αντικείμενα εμφανίζονται σε ζεύγη⁵⁶ – ως μην ξεχνούμε και τον δικέφαλο αετό – ή σε έναν πρωτοφανή συνωστισμό, φτιάχνοντας κόσμους ολόκληρους.

Το παράδοξο της μεριστής μόνωσης

Στην ελληνική κοινωνία του 10ου αιώνα περίπου, οι πασίγνωστοι στίχοι από την παραλογή «Του νεκρού αδερφού» περιγράφουν, με όλη την υπερβολή τους, τη μόνωση των κοριτσιών ως ένα ιδανικό. Η ξεχωριστή κοπέλα ζει στη μόνωση. Είναι όμως μόνο ένα ιδανικό; Η μόνωση είναι μια μαγική κατάσταση, όπου όλα θα μπορούσαν να συμβούν. Τα άστρα ήταν πάντα οι μαγεμένοι σύντροφοι των μοναχικών. Το σκοτάδι της νύχτας καλύπτει και προστατεύει, κρύβει όμως και τον χαμό. Μήπως γιατί είναι ύβρις να προτιμά κανείς τη μόνωση από τη συναναστροφή στο φως του ήλιου; Το εγκώμιο της μόνωσης βρίσκεται στην αρχή μιας αφήγησης που έχει διαχρονική γοητεία, γιατί αγγίζει τον θάνατο μες στη ζωή και τη ζωή μες στον θάνατο⁵⁷:

54. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού...*, ό.π., σ. 199.

55. Πβ. τη σύγχρονη ανακάλυψη των κατοπτρικών νευρώνων, που αποτελεί ένδειξη ότι ο εγκέφαλός μας συντονίζεται με τον εγκέφαλο των άλλων. Βλ. G. Rizzolatti, L. Forgas & V. Gallese, «Mirrors in the mind», *Scientific American*, 295 (5) (2006), σσ. 30-37.

56. Πβ. το γνωστό δημοτικό τραγούδι της Πελοποννήσου: «Όλα τα πουλάκια ζυγά-ζυγά / τα χελιδονάκια ζευγαρωτά / το έρημο τ' αηδόνι το μοναχό / περπατεί και λέει με τον αητό».

57. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού...*, ό.π., σ. 155. Πβ. και το πολύ

Μάνα με τους εννιά σου γιους και με τη μια σου κόρη,
την κόρη τη μονάκριβη, την πολυαγαπημένη,
την είχες δώδεκα χρονώ κ' ήλιος δε σου την είδε!
΄Σ τα σκοτεινά την έλουζε, 'ς τάφεγγα τη χτενίζει,
'ς τάστρι και τον αυγερινό έπλεκε τα μαλλιά της.

Ένας αόρατος σύντροφος των παιδιών είναι ο φύλακας άγγελος. Δεν είναι επινόηση του μικρού παιδιού, αλλά μια ισχυρή, διαχρονική πίστη σε αυτό το πνευματικό δημιουργήμα, μια πίστη που μεταδιδόταν και στα παιδιά:

Πέφτω, κάνω το σταυρό μου,
άγγελο 'χω στο πλευρό μου,
δούλος του Θεού λογιούμαι
και κανένα δεν φοβούμαι.
Η κερά η Παναγιά
κι ο Ιησούς Χριστός νικά,
που τα διώχνει τα κακά
κι όλα τα δαιμονικά⁵⁸.

Στη λαϊκή παράδοση, ο φύλακας άγγελος είναι απαραίτητος για το μόνο, αδύναμο και αβοήθητο παιδί στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Μοιάζει απαραίτητος σε κάθε λεπτό της εύθραυστης βρεφικής ηλικίας και στις μοναχικές εξορμήσεις του νηπίου για ανακάλυψη του κόσμου. Παίρνει θέση στο προσκέφαλό μας διά βίου, όταν ανυπεράσπιστοι και παραδομένοι βυθιζόμαστε στον πιο μοναχικό μας χρόνο, στον ύπνο, σε αυτόν τον καθημερινό, αναγκαίο αποχωρισμό, τον μικρό «θάνατο»⁵⁹. Οι γονείς εμπιστεύονταν το παιδί τους στον φύλακα άγγελο και στον Θεό, όπως φαίνεται στις αφηγήσεις:

Σα σε κοιμίσω ύστερα στην Παναγιά σ' αφήνω,
στην Παναγιά και στο Χριστό, στο φύλακ' άγγελό σου,
για να σε προφυλάγουνε πάν' στο προσκέφαλό σου⁶⁰.

Η άλλη όψη της ευπάθειας είναι η παντοδυναμία. Οι ενήλικοι, που παραδοσιακά

γνωστό δημοτικό τραγούδι, που είναι δημοφιλές και σήμερα, την «Κανελόριζα»: «Δώδεκα χρονώ κι ο ήλιος δεν την είδε, παρά η μάνα της».

58. Σ. Κυριακίδης, *Το δημοτικό τραγούδι...*, ό.π., σσ. 40-41.

59. Στην ιουδαϊκή χριστιανική παράδοση, ο φύλακας άγγελος επιτελεί και τη λειτουργία της συνοδείας της ψυχής του νεκρού. Τη στιγμή του έσχατου αποχωρισμού, που είναι ο θάνατος, η ανθρωπινή ψυχή δεν είναι μόνη της.

60. Ε. Σταμούλη-Σαράντη, «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», *Θρακικά* 11 (1939), σσ. 1-281.

γίνονταν μάρτυρες του πρόωρου θανάτου των μικρών παιδιών όταν αυτά εγκαταλείπονταν στη μοίρα τους (αλλά ακόμη και όταν τα φρόντιζαν), ήταν οι ίδιοι που με έκπληξη έβλεπαν να σώζονται ως εκ θαύματος από κάθε είδους κακοτοπιά και ατυχία άλλα μικρά πλάσματα. Πού αλλού να αποδοθεί η μεγάλη τύχη των παιδιών αυτών, αν όχι στον φύλακα άγγελο; Πρόκειται για μια σωτήρια πίστη με θρησκευτική βάση, ένα απομεινάρι της βρεφονηπιακής παντοδυναμίας, μια αποθέωση της ικανοποίησης της βασικής ανθρώπινης ανάγκης να εμπιστευτεί κανείς απόλυτα έναν άλλον, αλλά και μια απόδειξη της διαλογικής φύσης μας και της διυποκειμενικότητάς μας.

Σε αυτόν τον κλειστό τόπο, θαλασσοπόροι (ναυτικοί και ψαράδες), κυνηγοί και βοσκοί ζουν σε μια αναγκαστική, αλλά συχνά και πολυπλόκτη μόνωση. Για παράδειγμα, ένας πίνακας ενός σύγχρονου Έλληνα ζωγράφου, του Γιώργου Χατζή, δείχνει τον ναυτικό και ποιητή Νίκο Καββαδία, κυκλωμένο στη μοναξιά του από μακρινές ανθρώπινες μορφές, ζώα, πλάσματα υπερφυσικά, στοιχεία της φύσης και αντικείμενα. Μια αγιογραφία της γέννησης του Χριστού, από μια εκκλησία της Κύπρου του 14ου αιώνα, παριστάνει, μεταξύ άλλων, τον βοσκό που γιορτάζει με τον αυλό του το χαρμόσυνο γεγονός, όμως σε απόσταση από αυτό: με γυρισμένη την πλάτη του στο ζεύγος Παρθένου - Ιησού, καθισμένος στα βράχια και συντροφιά με τους αίγαγρους. Όλοι αυτοί οι μονώτες είχαν την τάση να προσωποποιούν ακτές, ακρωτήρια, κάβους, νησάκια, βράχους, πέτρες, βουνά, γκρεμούς, δίνοντάς τους ονόματα, για να αντιμετωπίσουν την τρομακτική μοναξιά τους μέσα στη φύση. Τα ονόματα μπορεί να αντιπροσωπεύουν κάτι ευνοϊκό, ιερό ή άγιο, μέχρι και κάτι δαιμονικό. Αλλά ακόμη και το δαιμονικό είναι συχνά προτιμότερο έναντι της μοναξιάς. Η ανθρώπινη φαντασία φτάνει μέχρι να κατασκευάσει ιστορίες για τους γεωλογικούς αυτούς σχηματισμούς. Ιστορίες που πέρασαν από γενιά σε γενιά και σήμερα τείνουν να λησμονηθούν, αφήνοντας πίσω τους μόνο τα τοπωνύμια⁶¹. Μοναχικοί οδοιπόροι και ναυτικοί είχαν την τύχη να συναντήσουν νεράιδες και γοργόνες και να κουβεντιάσουν μαζί τους. Αερικά, τελώνια, στοιχειά, τα μεσημέρια ή τα μεσάνυχτα, γέμιζαν τις ερημιές της Ελλάδας, τον νου των απλών ανθρώπων, τα ανώνυμα τραγούδια τους και τα γραπτά των ποιητών. Πρόκειται για μια συνέχεια της τάσης του αρχαίου ανθρώπου να οικίσει τη μοναξιά του στο σύμπαν με πλήθος θεοτήτων.

Είναι πολύ γνωστό το δημοτικό τραγούδι με τον περήφανο αετό που προτιμούσε στην αρχή την ερημιά της κορυφής, μέχρι να νοσταλγήσει τη ζεστασιά του ήλιου και τη συντροφιά που του χαρίζουν τα αδέρφια του και να θελήσει να επιστρέψει σε αυτά. Αυτή είναι η πορεία από τον ναρκισσισμό στη μοναξιά και τέλος στην επανόρθωση. Αλλά είναι λιγότερο γνωστό το δημοτικό τραγούδι με το φιλήρημο άγριο πουλί, που δεν μετανιώνει για τη στάση του την ταραγμένη εκείνη εποχή⁶²:

61. D. Loukatos, "Personifications of capes and rocks in the Hellenic seas", στον τόμο A. Bharati (επιμ.), *The realm of the extra-human. Agents and audiences*, The Hague/Chicago, 1976: Mouton/Aldine, σσ. 467-474.

62. Σ. Κυριακίδης, *Το δημοτικό τραγούδι...*, ό.π., σ. 138.

Πουλάκι μου, πού έτρεχες τούτο το καλοκαίρι;
 - Ψηλά, 'ς τες ράχες, 'ς τα βουνά γύριζα κ' επετούσα.
 Εγώ είμ' έν άγριο πουλί και τς ερημιές ζηλεύω,
 'ς τους βράχους τρέχω και γυρνώ και 'ς τα κλαριά κοιμούμαι
 και στα λημέρια των κλεφτών τρέχω και κελαδάω.

Ο άνθρωπος, απογοητευμένος από τους ομοίους του, στρέφεται στη φύση, γιατί μόνον εκεί αναπνέει ελεύθερα, βρίσκει την έγνοια και την παρηγορία, μόνο με την ταύτισή του με τα ανήμερα θεριά και τα στοιχειά της φύσης ξαναβρίσκει την ανθρωπιά του. Η μεταφορά, η αλληγορία και η υπερβολή γίνονται καταφύγιο: «Αγρίμια κι αγριμάκια μου»⁶³, «Να 'χα τα βράχια αδέρφια μου, τα δέντρα συγγενάδια»⁶⁴, «παρά με Τούρκους, με θεριά καλύτερα να ζούμε»⁶⁵.

Ενώ ο απογοητευμένος, ο πικραμένος, ο πληγωμένος επιθυμεί να αποσυρθεί, δεν είναι λίγες οι φορές που θα αναζητήσει έναν εξίσου απογοητευμένο για να τον κάνει σύντροφο: «Ποιος έχει μαύρη την καρδιά να γένουμε συντρόφοι/ να περπατούμε σ' ερημιές που δεν περνούν ανθρώποι»⁶⁶. Σύνηθες μοτίβο των λαϊκών μύθων και θρύλων είναι αυτοί που αδίκησαν ή αδικήθηκαν να μην μπορούν πια να ζήσουν ανάμεσα στους ανθρώπους και να παρακαλούν τον Θεό, που ανταποκρίνεται γιατί τους λυπάται, να τους πάρει μακριά από τον κόσμο των ανθρώπων, να τους μεταμορφώσει σε ζώα. Όποιος υπερέβη τα ανθρώπινα όρια, δεν μπορεί να ανήκει πλέον στον κόσμο. Τόσο βαθιά είναι η σύνδεση της απομόνωσης με την ενοχή και την παλινδρόμηση στην κατάσταση του ζώου. Όσοι αγγίζουν την ύβρι «μαρμαρώνουν» στις ερημιές.

Πέραν του κόσμου τούτου, βρέθηκε μονάχος ο Διγενής Ακρίτας, αυτός που, ταυτόχρονα, πορεύτηκε μαζί με φίλους αγαπημένους. Αυτούς τους φίλους καλεί για να τους αφηγηθεί την άφευκτη μοίρα του να παλέψει με τον θάνατο. Αφήγηση μες στην αφήγηση του δημοτικού τραγουδιού⁶⁷:

Της Αραβίνας τα βουνά, της Σύρας τα λαγκάδια,
 που κει συνδυό δεν περπατούν, συντρείς δεν κουβεντιάζουν,
 παρά πενήντα κί' εκατό, και πάλε φόβον έχουν
 κ' εγώ μονάχος πέρασα πεζός κί' αρματωμένος,
 με τετραπίθαμο σπαθί, με τρεις οργυαίς κοντάρι.

Ο Διγενής γνώριζε τι θα πει να είσαι μόνος. Ήταν Ακρίτας, που σημαίνει ότι ζούσε

63. Ριζίτικο τραγούδι της Κρήτης.

64. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού...*, ό.π., σ. 33.

65. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού...* ό.π., σ. 65.

66. Δημοτικό δίστιχο της Ρόδου. Βλ. Δ. Αναγνωστοπούλου, *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Αθήνα 2006: Πατάκης, σ. 41.

67. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού...*, ό.π., σσ. 114-115.

στις εσχατιές, ήταν ικανός για τα άκρα. Είναι το σύμβολο του μοναχικού και ηρωϊκού αγώνα του ανθρώπου με τον φόβο του θανάτου, με τον ίδιο τον θάνατο.

Από το είδωλο του Ελπήνορα της ομηρικής Νέκυιας που ικετεύει τον Οδυσσέα να μην τον αφήσει άκλαυτο και άθαπτο, στην παράκληση «Παιδιά μου, μη μ' αφήνετε 'ς τον έρημο τον τόπο» του ετοιμοθάνατου κλέφτη, που δίνει αναλυτικές οδηγίες για το πώς θα του φτιάξουν ένα κιβούρι που θα επικοινωνεί με τον απάνω κόσμο⁶⁸ και, από εκεί, στο σταθερό θέμα του άμοιρου, άψαλτου, ασαβάνωτου, αμοιρολόγητου, του έκθετου νεκρού, που βασανίζει τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη⁶⁹, ο θάνατος γλυκαίνει όταν ο νεκρός συνοδεύεται από τους ζωντανούς, όταν μνημονεύεται από όσους αφήνει πίσω του⁷⁰:

Μην κλαίτε τους καλότυχους, τους καλοπεθαμένους,
να κλαίτε τους κακότυχους, τους κακοπεθαμένους.
Το που πεθαίνουν με πολλούς, θάνατο δε φοβούνται
και που πεθαίνουν μοναχοί, τρέμουν και λαχταρίζουν.
Πότε την πόρτα τους κοιτούν, πότε το παραθύρι,
κοιτούν δεξιά, κοιτούν ζερβιά, κανέναν δεν γνωρίζουν.
Ούτε μανούλα στο πλευρό, πατέρα στο κεφάλι,
ούτε και τ' αδερφάκια τους να στέκονται στο πλάι.

Στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία, ισχυρά ήταν τα έθιμα θανάτου⁷¹, με τα οποία διατηρούνταν οι δεσμοί των μελών της. Ο άνθρωπος πέθαινε στην εστία του, πλαισιωμένος από τους οικείους του (π.χ. δίνοντας την ευχή του) και αλληλεπιδρώντας μαζί τους. Τα μοιρολόγια, αυτοί οι τραγικοί ανθρώπινοι χοροί, είναι θρήνος ομαδικός. Η πραγματικότητα του θανάτου δεν απωθούνταν, δεν υπήρχε η συλλογική άρνησή του⁷². Τα παιδιά δεν κρατιούνταν μακριά από αυτόν, αντίθετα ήταν εξοικειωμένα. Στη σύγχρονη κοινωνία, υπάρχει μια τάση να αποσιωπείται η φυσική κατάληξη της ζωής. Ο θάνατος γίνεται μια μοναχική διαδικασία, με τους ανθρώπους να πεθαίνουν μόνοι στις εντατικές μονάδες των νοσοκομείων. Όμως η άρνηση του θανάτου αυξάνει τον φόβο μας για αυτόν, μειώνει την αξία της ζωής και κλείνει τον δρόμο προς την αγάπη και την αλληλεγγύη, που φαίνεται να βρίσκονται στον αντίποδα της μοναξιάς.

68. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού...*, ό.π., σ. 49.

69. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ψαλτος* (1906) και *Νεκρός ταξιδιώτης* (1910).

70. Γ. Ιωάννου (εκλογή – εισαγωγή – σχόλια), *Τα δημοτικά μας τραγούδια*, Αθήνα 1977: Ερμής, σ. 222.

71. P. Koch, *Solitude. A philosophical encounter*, Chicago and La Salle, IL 1995: Open Court, σσ. 181-197.

72. E. Fromm, *The fear of freedom*, London 1942: Routledge & Kegan Paul, σ. 212.

Νεοελληνική αυτοσυνείδηση και μοναξιά

Μοναχή, καθημαγμένη και απελπισμένη περιφέρεται η γυναικεία μορφή της Ελευθερίας στο έργο του Διονύσιου Σολωμού: «Κ' έλεες· α! πότε βγάνω/ Το κεφάλι από τ'ς ερμιαίς;»⁷³. Η μορφή αυτή διαλέγεται με φωνές που κλαίνε και με ήχους αλυσίδων· χτυπά μάταια τις θύρες των ξένων, που την προδίδουν και την αποπέμπουν. Ίσως μια άλλη όψη της να είναι, περίπου είκοσι χρόνια μετά, η μεγαλόψυχη Μητέρα, η Θεά, κρυφή και μυστηριώδης, «μες στο πανέρμο δάσος»⁷⁴, με φωνή που ο ποιητής παρακαλεί και γυρεύει να ακούσει. Στο έργο του Ανδρέα Κάλβου, η γυναικεία μορφή είναι η Αρετή, που «μόνη, / αμάργαρος, ολόγυμνος, αυτάγγελτος, / το καθαρόν του ουρανού αναβαίνει»⁷⁵. Δυνατές και γνώριμες εικόνες, που αναδύονται από τα πιο κρίσιμα χρόνια της νεότερης ιστορίας και έχουν συντροφεύσει γενιές Ελλήνων από τα μαθητικά τους χρόνια.

Είμαστε έθνος ανάδελφον; Η αίσθηση της μοναδικότητας της γλώσσας και του πολιτισμού μας έχει θρέψει φαντασιώσεις παντοδυναμίας και μεγαλείου, ανώφελες ναρκισσιστικές καταστάσεις με καταστροφικές επιπτώσεις. Άλλοτε μας έχει οδηγήσει στην καταθλιπτική πεποίθηση ότι είμαστε μικροί και ασήμαντοι στον πλανήτη, με φωνή που δεν (εισ)ακούεται, ή, ακόμη χειρότερα, καταδιωγμένοι, ένα έθνος υπό εξαφάνιση. Η εναλλαγή ανάμεσα στην εξιδανίκευση και την υποτίμηση είναι, ως γνωστόν, παθολογική κατάσταση. Το να ζούμε σε έναν τόπο γεμάτο ωραία ερείπια, μνημεία του αρχαίου ελληνικού και βυζαντινού πολιτισμού, μήπως μας κάνει να νιώθουμε λιγότερο μόνοι; Ή μήπως η αίσθηση της συνέχειας στους αιώνες – βασική υπόθεση εργασίας πολλών επιστημόνων στην Ελλάδα – δεν είναι παρά μια συλλογική αυταπάτη μας;

Ο φιλόσοφος Κώστας Αξελός χαρακτήριζε ως μείζονα αυταπάτη της νεοελληνικής αυτοσυνείδησης τον ελληνοκεντρισμό, μια σύλληψη που θέλει την Ελλάδα να βρίσκεται στο κέντρο και τον κόσμο στην περιφέρεια, με τη Μεγάλη Ιδέα να είναι η κορυφαία έκφραση της αυταπάτης⁷⁶. Και συνέχιζε, εντοπίζοντας τον κατακερματισμό της σύγχρονης Ελλάδας, την αίσθηση των Ελλήνων ότι ζουν στο περιθώριο και ταυτόχρονα στο κέντρο του κόσμου, τον «ναρκισσισμό της νωθρής ιδιαιτερότητας»⁷⁷, την αδυναμία των Ελλήνων απανταχού της γης να συγκλίνουν προς μια ενότητα και να συνδεθούν με το οικουμενικό στοιχείο, τη δυσκολία τους να εναρμονίσουν το προσωπικό με το δημόσιο, τα ελλείμματα της μνήμης, την απουσία ανθρώπων που μπορούν να καθοδηγήσουν τη νέα γενιά. Όλα αυτά μπορούν να αναγνωστούν ως εκφάνσεις της σύγχρονης ελληνικής μοναξιάς. Όπως αυτή που απεικονίζει ο Νίκος Εγγονόπουλος στον πίνακά του «Το πνεύμα της μοναξιάς», με τον ποιητή σε ασκητική απόγνωση και τη Μούσα του (την έμπνευση ή την Ελλάδα, θα έλεγε κανείς) βυθισμένη σε ναρκισσιστική αυτάρ-

73. Διονύσιος Σολωμός, *Υμνος εις την Ελευθερίαν* (1823).

74. Διονύσιος Σολωμός, *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι, Γ' Σχεδιάσμα* (1844).

75. Ανδρέας Κάλβος, *Λύρα* (1824).

76. Κ. Αξελός, *Η μοίρα της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2010: Νεφέλη. (Έτος δημοσίευσης πρωτότυπου 1954).

77. Κ. Αξελός, *Η μοίρα της σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 33.

κεια. Όμως ο Αξελός εντοπίζει και διάφορες όψεις της ελληνικής πραγματικότητας που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αντίβαρο της μοναξιάς. Είναι το φυσικό κάλλος της Ελλάδας, η φιλοξενία, η ανθρώπινη θέρμη που διευκολύνει την επικοινωνία, η αρμονική σχέση του μικρόκοσμου με τον μακρόκοσμο. Να είναι το φως, η διαφάνεια, το μέτρο; Ή, όπως το θέτει πάλι ο Νίκος Εγγονόπουλος⁷⁸:

τι θλίψη θα ήτανε – Θε μου –
τι θλίψη
αν δε με παρηγορούσε την καρδιά
η ελπίδα των μαρμάρων
κι η προσδοκία μιας λαμπρής αχτίδας
που θα δώσει νέα ζωή
στα υπέροχα ερείπια
απαράλλαχτα όπως
ένα κόκκινο λουλούδι
μεσ' σε πράσινα φύλλα.

Πρόσφατα, υποστηρίχτηκε από τον Βασίλη Καραποστόλη⁷⁹ ότι αυτό που έχει κάνει τον «ελλαδικό άνθρωπο» να παραμερίζει κατά καιρούς την εγωιστική παρόρμησή του είναι η επίγνωση από τον ίδιο ότι ανήκει σε μια «πλατύτερη οικειότητα», που είναι αξεδιάλυτα δεμένη με την ύπαρξή του. Το σύνολο αυτό έχει ονομαστεί πατρίδα. Στην ελληνική περίπτωση, το ρίζωμα των Ελλήνων στον τόπο τους σχετίζεται με το ίδιο το γεωφυσικό πλαίσιο της Ελλάδας με τις αντιθέσεις του: τη στενότητα στον χώρο και τη δυνατότητα επέκτασης μέσω της θάλασσας, που δίνει τροφή στη φαντασία. Αυτή η πατρίδα όμως ήταν, κατά τα χρόνια του ξεσηκωμού και της δημιουργίας του ελληνικού έθνους, μια μητέρα που, ενώ θα έπρεπε να μπορεί να θρέψει και να κρατήσει τα παιδιά της, πάλευε να βγει από την εξαθλίωσή της και να εξασφαλίσει την επιβίωση. Αυτό σήμαινε μιαν «αβυσσαλέα μοναξιά» για τους Έλληνες που αγωνίστηκαν για την πατρίδα. Ίσως έτσι να εξηγείται γιατί η οικογένεια και το δίκτυο των συγγενών απέκτησαν στην Ελλάδα τόσο μεγάλη αξία για το άτομο, αφού μόνον αυτά μπορούσαν να προσφέρουν προστασία και υποστήριξη⁸⁰. Ανάμεσα στους οικείους, επίσης, λάμβανε χώρα η αφήγηση βασάνων⁸¹, δηλαδή το μοίρασμά τους με πρόσωπα που πιθανόν να είχαν βιώσει ανάλογες εμπειρίες, που είχαν παρόμοιους καημούς. Αυτό μείωνε την οδύνη της μοναξιάς. Τέτοιου είδους ερμηνείες της πολιτικής ηθικής των Ελλήνων μέχρι σήμερα θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να συσχετιστούν με τη μοναξιά, με περισσότερο συστηματικό τρόπο. Αν, για παράδειγμα,

78. Νίκος Εγγονόπουλος, *Τραμ και Ακρόπολις* (1938).

79. Β. Καραποστόλης, *Διχασμός και εξιλέωση: Περί πολιτικής ηθικής των Ελλήνων*, Αθήνα 2010: Πατάκης, σσ. 13-55.

80. Αυτή η ερμηνεία είχε δοθεί το 1833, από τον Thiersch, έναν Αυστριακό ταξιδιώτη στην Ελλάδα (αναφέρεται από τον J. Georgas, "Families and family change...", ό.π., σσ. 3-50).

81. Β. Καραποστόλης, *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999: Αλεξάνδρεια, σ. 131.

η μοναξιά είναι μια εμπειρία ουσιώδης για το νόημα της ατομικότητας, για τη διαμόρφωση και την άσκηση της εξουσίας και για τους τρόπους με τους οποίους η δικαιοσύνη γίνεται κατανοητή και απονέμεται στον κόσμο, τότε οπωσδήποτε είναι και μια βαθύτατα πολιτική εμπειρία⁸².

Ο Octavio Paz, γράφοντας ένα δοκίμιο αποκλειστικά για τη χώρα του, το Μεξικό, μας έδωσε μιαν έξοχη ανάλυση της οικουμενικής μοναξιάς⁸³. Αναζητούνται, λοιπόν, και εδώ οι μοναχικοί εξερευνητές αυτού του ιδιαίτερου πεδίου, της ελληνικής μοναξιάς. Το έργο τους θα είναι να εντοπίσουν τη θέση της εμπειρίας αυτής στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία των τελευταίων 100-150 χρόνων και στις σύγχρονες συνθήκες της οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και ηθικής κρίσης. Προφητικά αναρωτήθηκε το 1936 ο Γιώργος Σαραντάρης, ο οποίος γνώριζε καλά το δυτικό πνεύμα, μιας και είχε ζήσει και σπουδάσει στην Ιταλία⁸⁴:

Εμείς οι Έλληνες
Που σε χαρούμενα νησιά έχουμε τόπο
Σε άμοιρη στεγνή γη
Που την υγραίνει ευλάβεια στον αιώνα
Η πλούσια ανάμνηση
Ο άφθονος ήλιος
Εμείς ίσαμε τώρα δουλοπάροικοι
Ξένων ξεμωραμένων εξουσιών
Που γέρασαν σαν δέντρα
Μελαγχολικά αγνάντια στον τάφο
Και με παράξενο με αλλόφρονα εγωισμό
Ακόμα μας κρατάν στην αγκαλιά τους
Πουλιά που κρυώνουμε
Και δεν νοιαζόμαστε να στήσουμε
Σε πιο πράσινο χώρο
Τη φωλιά μας
Εμείς πότε θα διαβάσουμε
Στην τύχη μας μια ώρα που δεν σβήνει
Στα χέρια μας στα νιάτα μας
Μια φούχτα δύναμη και θάρρος
Που τήνε χρειάζεται και χαιρετάει
Ο ζωντανός κόσμος

82. Αυτό υποστήριξε πρόσφατα ένας πολιτικός επιστήμονας. Βλ. T. Dumm, *Loneliness as a way of life*, Cambridge, MA 2008: Harvard University Press, σσ. 26-34.

83. Ο. Paz, *Ο λαθύρινθος της μοναξιάς*, μετάφρ. Ν. Μπομπόλου, Αθήνα 1960: Αλεξάνδρεια. (Έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1950), σσ. 261-285.

84. Γιώργος Σαραντάρης, «Εμείς οι Έλληνες II» (Μάρτιος 1936).

Η Δύση πού θα βρει καινούργιο δρόμο
Για τις ανθρώπινες ψυχές;

Πολλοί θα συμφωνούσαν ότι ο καινούριος δρόμος για τον οποίο αναρωτήθηκε ο Σαραντάρης είναι ένας νέος ανθρωπισμός που, μεταξύ άλλων, θα αναγνωρίζει και θα σέβεται τα πολλά πρόσωπα της μοναξιάς μας. Ο ανθρώπινος πολιτισμός είναι και πολιτισμός της μοναξιάς. Ο πολιτισμός την αναγνωρίζει και την εκφράζει, είναι η απαντοχή της. Ποτέ δεν θα γνωρίσουμε αυτούς που έζησαν πριν από εμάς ούτε αυτούς που θα ζήσουν μετά από εμάς, ούτε αυτοί θα μας γνωρίσουν. Είναι μια κοινή ανθρώπινη αίσθηση, από όπου πηγάζει πολλή μοναξιά. Κάποιοι χαρισματικοί άνθρωποι, από ιδιοσυγκρασία και καταγωγή, ένιωσαν μέσα τους τη βοή των προγόνων και τις φωνές των αγέννητων⁸⁵. Η συμβολή στον πολιτισμό περνά μόνο μέσα από τον διάλογο με τις προηγούμενες, αλλά και τις μελλούμενες γενιές, έναν διάλογο που ευνοεί την ανθρώπινη ανάπτυξη⁸⁶. Όποιος αρνείται αυτόν τον διάλογο και διαγράφει το παρελθόν, προσπαθεί με λανθασμένο τρόπο να βρει τη δική του μοναδική θέση. Για να μπορέσεις να προχωρήσεις «πέραν», θα πρέπει πρώτα – ή ταυτόχρονα – να πορευτείς «μαζί». Η ανίχνευση των όψεων της μοναξιάς στην ελληνική κοινωνία του πρόσφατου παρελθόντος αποτελεί μια τέτοια συνοδοιπορία.

EVAGELIA GALANAKI

TRACING LONELINESS IN GREEK FOLK CULTURE

Abstract

In this essay, we attempt to trace the many faces of loneliness, which is an essential experience of human existence, in the Greek culture, especially in the traditional Greek society, from the viewpoint of Psychology. Following some conceptual clarifications and references to the Greek language, we describe facets of painful aloneness (i.e., loneliness) and beneficial aloneness (i.e., solitude), as exhibited in life within the traditional Greek context. Finally, some thoughts on the significance of loneliness for the neo-hellenic identity are expressed.

85. Νίκος Καζαντζάκης, *Ασκητική* (1927).

86. Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Το κλουβί και τα πουλιά», στον τόμο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, μετάφρ. Μ. Σόλμαν, Ηράκλειο 1995: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 663-711.